

La fi és el principi

Pràctiques funeràries
a la Catalunya prehistòrica

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Les pràctiques funeràries més antigues conegudes

Montserrat Sanz (Departamento de Paleontología, Facultad de Ciencias Geológicas, Universidad Complutense de Madrid-Centro UCM-ISCIH de Investigación sobre la Evolución y Comportamiento Humanos) i **Joan Daura** (Centro de Arqueología UNIARQ. Universidade de Lisboa)

1. Primatologia comparada

La concepció de la mort i les pràctiques funeràries desenvolupades per part dels primers hominins d'ara fa entre uns 5 i 2 Ma són força desconegudes ja que el registre arqueològic pràcticament no n'ha deixat evidències. És per aquest motiu que sovint s'han buscat referents en els primats actuals genèticament més pròxims a la nostra espècie, per tal de determinar com podrien haver estat les primeres conductes respecte a la mort.

Els primats més propers dels quals ens vàrem separar en la línia evolutiva ara fa entre uns 5 i 7 Ma són el ximpanzé comú (*Pan troglodytes*) i el bonobo (*Pan paniscus*), que tenen en l'actualitat una conducta diferenciada envers la mort (Goodall, 1986; Pettitt, 2011). Per exemple, davant d'un mort, a vegades mostren agressivitat o fins i tot compassió (vegeu la figura 1); en altres ocasions manifesten morbositat vers el cadàver, especialment quan es tracta d'un individu pròxim; també, les mares solen tenir cura del cos

Figura 1. Ximpanzés del Sanaga-Yong Chimpanzee Rescue Center (Camerun, Àfrica) contemplent el pas del cos sense vida de la seva companya Dorothy. Fotografia de Monica Szczupider.

del difunt quan es tracta del seu fill, porten els cadàvers durant dies i els desparasiten; també, en ocasions practiquen el que s'anomena *teatre social*, en què els individus mostren una conducta diferenciada que tan sols s'observa quan hi ha cadàvers; finalment, en algunes ocasions practiquen el canibalisme i l'infanticidi, que s'acostuma a realitzar com una activitat de grup.

2. Els primers hominins

Si deixem de banda el que succeeix amb els ximpanzés i els bonobos, i tenint en compte les dades que ens proporciona el registre arqueològic disponible, durant el primer període de la prehistòria, el paleolític, podem analitzar la mort i les pràctiques funeràries des de dos punts de vista: el tractament que han rebut els cossos i l'espai destinat a dipositar-los.

En el primer cas, sobre el tractament del cos del mort, en el registre fòssil més antic s'ha pogut observar en algunes ocasions la manipulació dels cadàvers a partir de les marques deixades sobre els ossos. Una de les modificacions més freqüents que s'observa és el resultat d'haver practicat el canibalisme, que s'identifica, per exemple, perquè els ossos poden estar cremats, fracturats o amb marques de carnisseria resultat d'utilitzar una eina de pedra en descarnar, desarticular, eviscerar o bé fracturar els ossos. Ara bé, les causes del canibalisme poden ser diverses i no sempre vinculades amb rituals funeraris, ja que tant poden formar part de la cerimònia funerària com del canibalisme alimentari, del de supervivència o bé fruit de conflictes, ja sigui dins d'un mateix grup o entre grups diferents. El canibalisme és una pràctica força complexa i no acostuma a tenir una sola explicació, ja que està rodejada de diversos tipus de rituals i simbolismes.

L'evidència més antiga de la manipulació de cossos humans prové del jaciment africà de Sterkfontein (Sud-àfrica) i correspon a restes datades en ~3 Ma d'antiguitat (Pickering, White i Toth, 2000). Es tracta de restes cranials que presenten marques de desarticulació entre la mandíbula i el crani, de les quals es desconeix si corresponen a un tractament funerari, alimentari o

de mutilació. Un altre cas que ens demostra que els homínids descarnaven ocasionalment els seus congèneres és el del jaciment de Bodo (Etiòpia), on s'ha documentat un crani d'*Homo heidelbergensis* datat en ~600.000 anys que presenta marques d'extracció dels teixits tous a l'os frontal (White, 1986).

A Europa, el jaciment més antic on hi ha restes canibalitzades és el jaciment de la Gran Dolina, a Atapuerca (Burgos, Espanya). Les restes tenen ~780.000 anys i corresponen almenys a 11 individus, majoritàriament subadults, que presenten el mateix tractament que la resta dels animals que han estat consumits (Saladié et al., 2012). La interpretació d'aquesta antropofàgia estaria relacionada amb un canibalisme de tipus nutricional. En aquest cas, la protecció del territori podria haver estat la finalitat que va portar un grup determinat a depredar altres grups, els ossos dels quals són els que s'han localitzat al jaciment i que corresponen a individus infantils i juvenils.

En el segon punt, pel que fa a l'espai destinat a deixar els cossos, les excavacions arqueològiques han documentat evidències fòssils dels primers homínids, especialment a l'interior de coves i en assentaments a l'aire lliure, com ara a les riberes de llacs i rius, que alhora també són els hàbitats més freqüentats. En alguns casos, els fòssils humans es troben barrejats amb altres elements de fauna consumida i es fa difícil discernir-ne l'origen. Tampoc no és fàcil determinar acumulacions intencionals o casuals amb abundants restes humanes de diversos individus i escasses de fauna. L'exemple més antic és el de l'acumulació de 17 individus (adults, juvenils i infants) d'australopitècs (*Australopithecus afarensis*) procedents del jaciment de Hadar (Etiòpia), a l'entorn dels ~3 Ma d'antiguitat (Behrensmeyer, 2008; Johanson, Taieb i Coppens, 1982). Les característiques geològiques del jaciment i l'estat de preservació dels ossos, així com l'absència d'altres animals en el conjunt, semblen indicar que hi podrien haver estat dipositats intencionalment.

També al jaciment de Rising Star Cave (Sud-àfrica) s'han recuperat abundants restes òssies humanes d'uns 15 individus, gran part de l'esquelet dels quals es troba ben representat. Les restes s'han classificat com a representants del gènere *Homo* (*Homo naledi*) (Berger et al., 2015) i procedeixen d'una mateixa sala a l'interior d'una cova i sense altres espècies animals associades. La concentració dels ossos, la seva representació esquelètica i l'elevat nombre d'individus, així com l'absència tant de marques produïdes per altres depredadors com d'haver estat arrossegades per un corrent hídric,

assenyalarien que els cossos es van dipositar intencionalment. Ara bé, no es poden descartar altres explicacions de l'acumulació, com ara la caiguda accidental i espaiada en el temps de diversos individus que s'haurien anat acumulant en aquesta sala o bé una mort catastròfica que hauria provocat l'acumulació dels cossos en un mateix moment (Dirks et al., 2015).

No serà fins els ~420.000 anys quan trobarem una altra acumulació de cossos humans tant significativa; és el cas del jaciment de la Sima de los Huesos d'Atapuerca (Burgos, Espanya). En aquest jaciment s'han recuperat les restes de 28 individus (*Homo heidelbergensis*) al fons d'un avenc d'uns 13 metres de profunditat que es localitza a l'interior d'una cova, la Cueva Mayor (Arnold et al., 2014; Arsuaga et al., 1997; Carbonell i Mosquera, 2006). Associades a la resta humana hi ha restes de carnívors, especialment óssos (*Ursus deningeri*), que haurien hivernat a la cavitat i haurien caigut de manera accidental pel mateix avenc. En canvi, a l'acumulació no hi ha animals herbívors ni tampoc marques d'activitat antròpica que evidencien ocupacions humanes a l'indret. Totes aquestes evidències condueixen l'equip investigador a plantejar la hipòtesi que aquests cossos haurien estat acumulats de manera intencionada i que els seus congèneres els haurien llançat a través de l'avenc (vegeu la figura 2). En aquest cas, també és singular el perfil de mortalitat: l'acumulació està representada especialment per individus adolescents i adults joves, amb tan sols un individu menor de 10 anys. L'absència d'infants i nens sobta en el conjunt i no reflecteix una estructura poblacional que caldria esperar d'un grup complet, on justament aquest segment hauria de ser el més representat (Bermúdez de Castro et al., 2004). Altres hipòtesis, però, apunten que l'acumulació podria haver estat produïda per altres factors (Andrews i Fernández-Jalvo, 1997; Rabadà, 2015; Zilhão, 2015).

3. Neandertals i els primers humans moderns

A partir dels ~120.000 anys, el registre arqueològic ens proporciona un major nombre de restes humanes que en els períodes anteriors, probablement vinculat amb un augment de les pràctiques funeràries intencionades i dels enterraments (Pettitt, 2011). En aquest moment el planeta estava habitat tant pels neandertals (*Homo neanderthalensis*) com pels primers representants de la nostra espècie (*Homo sapiens*). En aquest context hi ha inhumacions simples, tot i que també n'hi ha algunes que presenten agrupacions d'enterraments.

Figura 2. Representació del llançament intencionat d'un cadàver a la Sima de los Huesos (Atapuerca). Il·lustració de Raúl Martín / Madrid Scientific Films.

Pel que fa als primers humans moderns, s'han identificat almenys quatre enterraments d'*Homo sapiens* al jaciment de Skhul (Israel). Són enterraments poc profunds, alguns excavats aprofitant l'orografia de la cova, on es dipositen els cadàvers sense un patró d'orientació definit i probablement en un període de temps relativament curt. Destaca un dels cossos amb les cames i els braços extremadament flexionats i el cap girat, ja que es va enterrar en un espai molt reduït. Algunes de les restes localitzades al voltant dels cossos, com ara fauna i petxines, s'han interpretat com un hipotètic aixovar, tot i que la relació dels enterraments amb aquests materials no és clara. En aquesta mateixa zona geogràfica, al jaciment de Qafzeh (Israel), s'han documentat un total de 6 enterraments en què també s'ha plantejat la possibilitat d'un aixovar. En un cos es va recuperar una banya dipositada sobre el pit d'un individu immadur, mentre que en d'altres també hi ha mol·luscs marins, si bé en aquests casos tampoc no es poden relacionar directament els possibles aixovars amb els enterraments (Bar-Yosef, Vandermeersch i Bar-Yosef, 2009).

També disposem d'altres exemples d'enterraments en el continent africà, com el jaciment de Border Cave (Sud-àfrica) o el de Taramsa (Egipte), així com també a Austràlia, en el jaciment a l'aire lliure de Mungo. D'aquesta darrera localitat, datada entre ~40.000 i ~60.000 anys, en destaca un enterrament d'una dona adulta jove, que té una part dels ossos cremats i esmicolats. En el cas de confirmar-se, aquest cas seria la cremació humana més antiga documentada fins al moment, si bé el seu origen és incert, ja que podria ser tant el resultat de pràctiques d'antropofàgia com de cremació (Olley et al., 2006). En aquest moment també es documenten altres pràctiques, com la manipulació dels cossos del jaciment de Herto (Etiòpia), d'una cronologia a l'entorn dels ~160.000 anys, on s'han recuperat tres cranis corresponents a dos individus adults i un de juvenil que mostren marques d'haver-ne extret la carn i els teixits tous (Clark et al., 2003).

Pel que fa als neandertals (*Homo neanderthalensis*) també hi ha enterraments documentats, especialment freqüents a partir dels ~60.000 anys. Entre les pràctiques funeràries o mortuòries s'observa una gran variabilitat en el tractament dels cossos i tampoc no s'ha pogut constatar amb fiabilitat si es disposava d'aixovars. Així, es continuen observant pràctiques caníbals, com al jaciment de El Sidrón (Astúries, Espanya). En aquesta localitat s'ha recuperat un gran nombre d'ossos humans que correspondrien a un mínim de 12 individus, entre els quals hi ha tant infants com adults. Les anàlisis genètiques confirmen que estaven emparentats entre ells i que, per tant, varen

ser dipositats en un lapse curt. Part dels ossos de El Sidrón estan canibalitzats, presenten marques i fractures que són el resultat de desmembrar les restes òssies i obtenir-ne la medulla o el cervell. En aquest cas s'interpreta com un canibalisme de tipus nutricional (Rosas et al., 2012).

A més, hi ha un elevat nombre de restes humanes infantils en jaciments neandertals. Aquest fet podria reflectir un tractament diferenciat d'aquest rang d'edat, o bé simplement representar el perfil de mortalitat habitual de la comunitat. Pel que fa a la posició dels cossos enterrats, té una ampla variabilitat, si bé normalment dominen les disposicions laterals i flexionades. És freqüent localitzar els enterraments a les coves, que també són, sovint, els llocs de residència més habituals. A diferència del que succeeix en períodes cronològicament posteriors, en aquest moment no hi ha enterraments múltiples; en canvi, sí que s'han trobat enterraments de diversos individus en un mateix indret. Un dels exemples és el de Shanidar (Iraq), on es van enterrar successivament diversos cossos sense aixovar i aparentment sense ritual a la mateixa cova, o el de La Ferrassie (França), amb diversos individus i amb una certa organització de l'espai. En general, s'observen regions on el nombre d'enterraments és més elevat que en d'altres, com per exemple a l'Europa occidental, especialment a França, al Pròxim Orient, i també a l'Europa oriental i a l'Àsia occidental (Pettitt, 2011).

A Catalunya tan sols hi ha dos jaciments que han proporcionat restes humanes neandertals; són la Cova del Gegant (Sitges) i una antiga pedrera de travertí de Banyoles, on es va trobar una mandíbula (Maroto i Soler, 2003). Juntament amb aquests dos jaciments cal destacar el de la Cova de Mollet (Serinyà), que ha proporcionat una dent humana d'uns ~215.000 anys i que no es pot precisar si és d'un neandertal o bé d'un preneandertal (Maroto et al., 2012).

El jaciment que més restes neandertals ha proporcionat és la Cova del Gegant, on s'han identificat cinc restes corresponents a quatre individus diferents, d'uns ~50.000 anys d'antiguitat (Daura i Sanz, 2011; Quam et al., 2015). En primer lloc, hi ha una mandíbula, que correspon a un individu adult, de com a mínim 15 anys. En segon lloc, una dent incisiva, que correspondria a un individu d'entre 8 i 10 anys, seguit d'un altre incisiu corresponent a un individu subadult l'edat del qual no es pot precisar. Finalment, hi ha una mandíbula i un fragment d'húmer que podrien correspondre a un mateix individu de 5 anys d'edat. No es pot determinar si aquestes restes corresponien a enterraments o deposicions intencionals. Tant el jaciment de la Cova del

Gegant com el de la Cova de Mollet són bàsicament caus freqüentats pels carnívors, especialment hienes, raó per la qual no es pot descartar el rol d'aquests animals en l'acumulació de les restes humanes.

4. Humans moderns i darrers caçadors-recol·lectors paleolítics

Als inicis del paleolític superior les restes humanes també són escasses en comparació amb els jaciments d'hàbitat. Així, a l'Àfrica, hi ha tan sols les restes dels jaciments de Nazlet Khater (Egipte) i Hofmeyr (Sud-àfrica) a l'entorn dels ~37.000 anys. A la Xina, destaca la cova de Tianyuandong (Zhoukoudian), on s'han recuperat els ossos humans d'un sol individu de fa ~40.000 anys, en el qual no s'observa cap tractament funerari i s'hipotetitza que possiblement va viure i morir a la mateixa cavitat (Fernández-Jalvo, Andrews i Tong, 2015). A Europa, unes de les restes més significatives d'aquest moment per la seva atribució com a representants dels primers humans procedeixen del jaciment de Peștera cu Oase (Romania), amb ~35.000 anys d'antiguitat (Zilhão et al., 2007).

En aquestes primeres fases del paleolític superior no disposem de gaires evidències d'enterraments, però sí que es documenta el tractament d'algunes parts dels cadàvers a partir de restes humanes aïllades, com per exemple les marques en fragments de cranis fruit de l'arrencament de la cabellera o l'existència de dents humanes perforades que s'han interpretat com a penjolls o relíquies (Pettitt, 2011).

La complexitat en el tractament dels morts incrementa a mesura que avança el paleolític superior (a l'entorn dels ~29.000 anys), tant en les pràctiques com en els aixovars, i en l'organització espacial dels enterraments. És rellevant que gairebé una tercera part dels individus documentats, tant de les inhumacions simples com de les múltiples, presenten patologies com a resultat de malalties, les més freqüents de les quals són les extremitats torçades, deformacions, nanisme o escoliosi (Pettitt, 2011). Alguns investigadors plantegen que aquestes patologies podrien haver estat un factor de distinció social en el moment d'enterrar. A més, els individus senils estan poc representats entre els inhumats i el percentatge d'infantils disminueix respecte a períodes anteriors, fet que, per a alguns investigadors, obre la possibilitat que podria ser un indicador d'estatus social diferenciat.

D'aquest moment, en destaquen els enterraments triples de Barma Grande (Itàlia) i Dolní Vestonice (Txèquia) (Pettitt, 2011). En aquest darrer hi ha tres individus de sexes diferents col·locats l'un al costat de l'altre en una tomba poc profunda, amb restes de pigmentació d'ocre, així com ornamentals que probablement anaven cosits a la vestimenta. Pel que fa a la seva posició, destaca que un dels cossos de l'extrem està mirant cap a l'exterior, mentre que el central i el de l'altre extrem estan encarats, fet que podria apuntar a una possible relació afectiva. La causa de la mort d'aquests individus és força discutida. El fet que estiguin enterrats junts planteja que probablement van morir en un mateix moment o en un lapse breu, resultat d'una mort a causa d'un accident, d'una malaltia, d'un sacrifici o bé d'un conflicte, ja que, de fet, un dels cossos presenta una llançà clavada.

També és significatiu l'enterrament doble de Sunghir (Rússia) (Formicola i Buzhilova, 2004) amb dos nens que podrien ser família i que van tenir una mort i enterrament simultanis. La disposició dels cossos és particular, ja que s'estenen en direccions oposades en decúbit supí amb el punt de contacte entre ambdós cranis. Comparteixen un mateix aixovar, molt ric, estès per la llargada dels dos cossos, recoberts d'ocre, nombroses peces d'ivori (llances, denes, dagues o figuretes d'animals), centenars de dents canines perforades de guineu àrtica i braçalets, entre d'altres objectes.

D'aquest moment també hi ha l'enterrament múltiple de Předmostí (Txèquia), amb 18 individus. D'aquests, 8 són adults (a partir de 20 anys), 4 dones i 4 homes, i 10 immadurs, entre els quals hi ha infants (menors de 3 anys), nens (entre 3 i 12 anys) i adolescents (entre 12 i 20 anys aproximadament). En aquest cas no hi ha evidència d'ocre i l'única mostra fiable d'un ritual serien algunes escàpules de mamut que podrien haver cobert alguns dels morts. El fet que estiguin enterrats tots junts podria indicar que haurien mort tots a la vegada com a resultat d'un esdeveniment catastròfic o accident. Aquesta hipòtesi es podria veure reforçada pels rangs d'edat, que podrien indicar un mateix grup o família. Ara bé, els estudis estratigràfics i tafonòmics semblen indicar el contrari: que es tracta d'enterraments successius en el temps (Svoboda, 2008).

A partir d'aquestes dades i per a aquest període, sembla que els rangs d'edat podrien haver estat socialment reconeguts i que cada individu, en funció de l'edat de mort, podria haver tingut un tractament funerari diferent. Així, en enterraments múltiples, els infants i els nens s'haurien separat dels

adults, tot i que en alguns casos els nens també podrien estar associats amb adolescents, així com adolescents amb adults (vegeu la figura 3). Un dels exemples més significatius de la península Ibèrica és el jaciment de Lagar Velho (Portugal), on es va documentar un esquelet d'un nen de 5 anys d'edat (Zilhão i Trinkaus, 2002).

Pel que fa a les restes humanes del paleolític superior a Catalunya, són escasses i procedeixen de diverses excavacions antigues en jaciments de Serinyà (Pla de l'Estany). De la resta humana que tenim més dades és del crani d'*Homo sapiens* de Mollet III (Serinyà) (Soler et al., 2013). Té una edat de ~22.300 anys, corresponent a una de les fases del paleolític superior, el gravetià. La resta probablement correspondria a una dona d'uns 40-45 anys d'edat i podria ser el resultat d'un enterrament alterat. Probablement els diversos ornamentals localitzats en aquesta cova podrien haver format part del seu aixovar, com ara diverses canines de cérvol perforades (algunes de les quals amb pigments d'ocre), mol·luscs marins i restes d'ocre en el sediment que envoltava el crani (vegeu la figura 4). Del Reclau Viver també procedeixen altres restes humanes, especialment diversos ossos dels peus (Corominas, 1949; Fullola i Soler, 2004).

A la fi del paleolític superior i a l'epipaleolític, entre ara fa ~20.000 i ~10.000 anys, s'observen principalment dues característiques en les pràctiques funeràries. La primera és la desarticulació i fragmentació dels cadàvers, en què les dents i fragments de cranis són els més habituals en el registre arqueològic. Algunes d'aquestes restes es podrien haver utilitzat com a ornamentals o com a relíquies, ja que alguns fragments cranials estan pigmentats amb ocre o fins i tot gravats, resultat d'una manipulació *post mortem*; d'altra banda, hi ha dents humanes perforades, probablement utilitzades com a ornamentació. Una segona pràctica és l'augment d'enterraments col·lectius amb certa organització de l'espai, és a dir, necròpolis o cementiris, que apareixen al final del període però que emergeixen esporàdicament ja a l'entorn dels ~20.000 anys. Les necròpolis seran la innovació més rellevant d'aquest període, cosa que suggereix un nou significat de la mort, ja que a partir d'ara l'enterrament en cementiris esdevindrà una pràctica funerària més habitual. A partir de l'epipaleolític, seran freqüents els enterraments amb gossos com a aixovar, alguns dels quals han estat decapitats abans d'enterrar-los. També hi ha algunes cremacions, en què els ossos no estan completament cremats, possiblement perquè es van manipular en contacte amb el foc. Paral·lelament també continuen tradicions antigues, com per

exemple les inhumacions aïllades o els enterraments secundaris, és a dir, el trasllat dels cossos un cop descarnats i processats (Pettitt, 2011).

Un exemple d'aquesta diversitat de pràctiques funeràries és a Austràlia, on, al final del paleoític superior, fa aproximadament ~16.000 anys, es documenten des d'enterraments isolats fins a necròpolis. En destaca el jaciment del llac Victòria datat d'ara fa ~10.000 anys, on hi ha un alt nombre d'individus inhumats amb pràctiques funeràries diferents, ja que hi ha casos tant de cremació com d'enterraments secundaris de cossos desarticulats, entre

d'altres. A l'Amèrica del Nord també és present l'augment dels cementiris, que presenten una variabilitat de tractaments, des de la cremació fins a enterraments primaris i secundaris, però amb la importància dels abrics com a contextos funeraris, així com la freqüència de cremacions.

A la península Ibèrica es poden diferenciar tres àrees principals amb registre funerari de les darreres comunitats de caçadors-recol·lectors. La primera seria la costa atlàntica de Portugal, on, en els conquillers de les vores dels estuaris del Muge i del Sado, s'han recuperat a l'entorn de 300 individus.

Figura 3. Enterrament d'un nen a l'abric de Lagar Velho (Portugal), de 25.000 anys d'antiguitat, exemple de tractament diferenciat dels infants en aquesta cronologia. La coloració vermellosa correspon a pigmentació d'ocre. Il·lustració de Guida Casella i imatges de João Zilhão.

Figura 4. Enterrament del jaciment de Mollet III (Serinyà). **1.** Ornaments que podrien ser part de l'aixovar: dents canines de cérvol perforades (1-10), petxines, *Glycymeris sp* perforada (11) i *Acanthocardia* (12), cargols de mar, *Phallium sp* perforat (13) i *Nucella lapillus* (14), i dentàliums (15-26). **2.** Vista general del jaciment. A la part inferior de la imatge, que correspon amb el nord, el sector d'on es va recuperar la calvària. **3.** Calvària humana d'una dona, vistes laterals. Imatges cedides per Joaquim Soler i Narcís Soler.

La segona seria la costa cantàbrica, amb absència de cementiris, ja que els individus es localitzen en enterraments isolats en cavitats reduïdes. Finalment, la tercera àrea correspon al llevant mediterrani, on hi ha tombes col·lectives en abríc així com cementiris, com El Collado (València), on s'han identificat 15 individus en 14 fosses individuals excavades en un conquiller (Gibaja et al., 2015).

Pel que fa a les restes humanes d'aquest període, a Catalunya, hi ha molt pocs jaciments on se n'hagin documentat. En són exemples l'Abric Agut (Capellades) on hi ha 4 molars humanes (Vaquero et al., 2002) o la Balma Guilanyà (Navès). En aquest darrer jaciment s'han recuperat diverses restes en una àrea reduïda tot i que no s'han pogut identificar estructures d'enterrament. Corresponen a 14 dents, alguns fragments cranials i diverses restes postcranials, d'un nombre mínim d'individus de tres, dos adults i un nen de 5 anys (Martínez-Moreno i Mora Torcal, 2009).■

AGRAÏMENTS

Amb el suport d'un contracte Juan de la Cierva a M. Sanz (FJCI-2014-21386) i amb el recolzament de la Fundação para a Ciência e a Tecnologia portuguesa amb fons del FSE/POPH mitjançant un contracte a J. Daura SFRH/BPD/100507/2014) i als projectes 2014/100639 (Servei d'Arqueologia i Paleontologia), 2014SGR-108 i HAR2014-55131. Agraïm a Monica Szczupider, Javier Trueba (Madrid Scientific Films), el doctor João Zilhão (Universitat de Barcelona), i als doctors Joaquim Soler i Narcís Soler (Universitat de Girona) haver-nos facilitat les imatges dels ximpanzés, de la Sima de los Huesos, de Lagar Velho i de Mollet III, respectivament.

BIBLIOGRAFIA

ANDREWS, P. i FERNÁNDEZ-JALVO, Y. (1997): "Surface modifications of the Sima de los Huesos fossil humans". *Journal of Human Evolution*, 33, p. 191-217.

ARNOLD, L.J.; DEMURO, M.; PARÉS, J.M.; ARSUAGA, J.L.; ARANBURU, A.; DE CASTRO, J.M.B. i CARBONELL, E. (2014): "Luminescence dating and palaeomagnetic age constraint on hominins from Sima de los Huesos, Atapuerca, Spain". *Journal of Human Evolution*, 67, p. 85-107.

ARSUAGA, J.L.; MARTINEZ, I.; GRACIA, A.; CARRETERO, J.M.; LORENZO, C.; GARCIA, N. i ORTEGA, A. (1997): "Sima de los Huesos (Sierra de Atapuerca, Spain). The site". *Journal of Human Evolution*, 33, p. 109-127.

BAR-YOSEF, D.E.; VANDERMEERSCH, B. i BAR-YOSEF, O. (2009): "Shells and ochre in Middle Paleolithic Qafzeh Cave, Israel: indications for modern behavior". *Journal of Human Evolution*, 56, p. 307-314.

BEHRENSMEYER, A.K. (2008): "Paleoenvironmental context of the Pliocene AL 333 "First Family" hominin locality, Hadar Formation, Ethiopia". *Geological Society of America Special Papers*, 446, p. 203-214.

BERGER, L.R.; HAWKS, J.; DE RUITER, D.J.; CHURCHILL, S.E.; SCHMID, P.; DELEZENE, L.K.; KIVELL, T.L.; GARVIN, H.M.; WILLIAMS, S.A. i DESILVA, J.M. (2015): "Homo naledi, a new species of the genus Homo from the Dinaledi Chamber, South Africa". *eLife*, 4, e09560.

BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M.; MARTINON-TORRES, M.; LOZANO, M.; SARMIENTO, S. i MUELA, A. (2004): "Paleodemography of the Atapuerca: Sima de los Huesos hominin sample: a revision and new approaches to the paleodemography of the European Middle Pleistocene population". *Journal of Anthropological Research*, 60, p. 5-26.

CARBONELL, E. i MOSQUERA, M. (2006): "The emergence of a symbolic behaviour: the sepulchral pit of Sima de los Huesos, Sierra de Atapuerca, Burgos, Spain". *Comptes Rendus Palevol*, 5, p. 155-160.

CLARK, J.D.; BEYENE, Y.; WOLDEGABRIEL, G.; HART, W.K.; RENNE, P.R.; GILBERT, H.; DEFLEUR, A.; SUWA, G.; KATOH, S.; LUDWIG, K.R.; BOISSERIE, J.R.; ASFAW, B. i WHITE, T.D. (2003): "Stratigraphic, chronological and behavioural contexts of Pleistocene *Homo sapiens* from Middle Awash, Ethiopia". *Nature*, 423, p. 747-752.

COROMINAS, J.M. (1949): "El Paleolítico superior en la cueva 'Reclau-Viver' de Serriña (España)". *Rivista di Scienze Preistoriche*, IV (1-2), p. 43-54.

DAURA, J. i SANZ, M. 2011: "Procedencia estratigráfica de los restos humanos neandertales de la cova del Gegant (Sitges, Barcelona)". *Mainake*, 33, p. 215-232.

DIRKS, P.H.; BERGER, L.R.; ROBERTS, E.M.; KRAMERS, J.D.; HAWKS, J.; RANDOLPH-QUINNEY, P.S.; ELLIOTT, M.; MUSIBA, C.M.; CHURCHILL, S.E. i DE RUITER, D.J. (2015): "Geological and taphonomic context for the new hominin species *Homo naledi* from the Dinaledi Chamber, South Africa". *eLife*, 4, e09561.

FERNÁNDEZ-JALVO, Y.; ANDREWS, P. i TONG, H. (2015): "Taphonomy of the Tianyudong human skeleton and faunal remains". *Journal of Human Evolution*, 83, p. 1-14.

FORMICOLA, V. i BUZHILOVA, A.P. (2004): "Double child burial from Sunghir (Russia): Pathology and inferences for Upper Paleolithic funerary practices". *American Journal of Physical Anthropology*, 124, p. 189-198.

FULLOLA, J. i SOLER, N. (2004): "El Paleolític superior a Catalunya". *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 10-11, p. 97-132.

GIBAJA, J.F.; SUBIRÀ, M.E.; TERRADAS, X.; SANTOS, F.J.; AGULLÓ, L.; GÓMEZ-MARTÍNEZ, I.; ALLIÈSE, F. i DE PABLO, J.F.L. (2015): "The Emergence of Mesolithic Cemeteries in SW Europe: Insights from the El Collado (Oliva, Valencia, Spain) Radiocarbon Record". *Plos One*, 10, e115505.

GOODALL, J. (1986): *En la senda del hombre: vida y costumbres de los chimpancés*. Editorial Salvat, Barcelona.

JOHANSON, D.C.; TAIEB, M. i COPPENS, Y. (1982): "Pliocene hominids from the Hadar Formation, Ethiopia (1973–1977): stratigraphic, chronologic, and paleoenvironmental contexts, with notes on hominid morphology and systematics". *American Journal of Physical Anthropology*, 57, p. 373-402.

MAROTO, J.; JULIÀ, R.; LÓPEZ-GARCÍA, J.M. i BLAIN, H.A. (2012): "Chronological and environmental context of the Middle Pleistocene human tooth from Mollet Cave (Serinyà, NE Iberian Peninsula)". *Journal of Human Evolution*, 62, p. 655-663.

MAROTO, J. i SOLER, N. (2003): "Antecedents i problemàtica de l'estudi de la mandíbula de Banyoles. La mandíbula de Banyoles en el context dels fòssils humans del pleistocè". *Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona*, 13, p. 33-54.

MARTÍNEZ-MORENO, J. i MORA TORCAL, R. (2009): "Balma Guilanyà (Prepirineo de Lleida) y el Aziliense en el noreste de la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria*, 66, p. 45-60.

OLLEY, J.M.; ROBERTS, R.G.; YOSHIDA, H. i BOWLER, J.M. (2006): "Single-grain optical dating of grave-infill associated with human burials at Lake Mungo, Australia". *Quaternary Science Reviews*, 25, p. 2469-2474.

PETTITT, P. (2011): *The Palaeolithic origins of human burial*. Editorial Routledge, London/New York.

PICKERING, T.R.; WHITE, T.D. i TOTH, N. (2000): "Brief communication: Cutmarks on a Plio-Pleistocene hominid from Sterkfontein, South Africa". *American Journal of Physical Anthropology*, 111, p. 579-584.

QUAM, R.; SANZ, M.; DAURA, J.; BROWN, K.R.; GARCÍA-GONZÁLEZ, R.; RODRÍGUEZ, L.; DAWSON, H.; RODRÍGUEZ, R.F.; GÓMEZ, S.; VILLAESCUSA, L.; RUBIO, Á.; YAGÜE, A.; ORTEGA MARTÍNEZ, M.C.; FULLOLA, J.M.; ZILHÃO, J. i ARSUAGA, J.L. (2015): "The Neandertals of Northeastern Iberia: New remains from the Cova del Gegant (Sitges, Barcelona)". *Journal of Human Evolution*, 81, p. 13-28.

RABADÀ, D. (2015): "Taphonomical interpretation of the Sima de los Huesos site (Atapuerca range, Burgos, Spain): a review". *Spanish Journal of Palaeontology*, 30, p. 79-93.

ROSAS, A.; ESTALRRICH, A.; GARCIA-TABERNERO, A.; BASTIR, M.; GARCIA-VARGAS, S.; SANCHEZ-MESEGUER, A.; HUGUET, R.; LALUEZA-FOX, C.; PENAMELIAN, A.; KRANIOTI, E.F.; SANTAMARIA, D.; DE LA RASILLA, M. i FORTEA, J. (2012): "The Neandertals from El Sidron (Asturias, Spain). Updating of a new sample". *Anthropologie*, 116, p. 57-76.

SALADIÉ, P.; HUGUET, R.; RODRÍGUEZ-HIDALGO, A.; CÁCERES, I.; ESTEBAN-NADAL, M.; ARSUAGA, J.L.; BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M. i CARBONELL, E. (2012): "Intergroup cannibalism in the European Early Pleistocene: The range expansion and imbalance of power hypotheses". *Journal of Human Evolution*, 63, p. 682-695.

SOLER, J.; SOLER, N.; AGUSTÍ, B. i BOLUS, M. (2013): "The Gravettian calvaria from Mollet III cave (Serinyà, Northeastern Iberian Peninsula)". *Journal of Human Evolution*, 65, p. 322-329.

SVOBODA, J.A. (2008): "The Upper Paleolithic burial area at Předmostí: ritual and taphonomy". *Journal of Human Evolution*, 54, p. 15-33.

VAQUERO, M.; ESTEBAN, M.; ALLUÉ, E.; VALLVERDÚ, J.; CARBONELL, E. i BISCHOFF, J.L. (2002): "Middle Palaeolithic refugium, or archaeological misconception? A new U-series and radiocarbon chronology of Abric Agut (Capellades, Spain)". *Journal of Archaeological Science*, 29, p. 953-958.

WHITE, T.D. (1986): "Cut marks on the Bodo cranium: a case of prehistoric defleshing". *American Journal of Physical Anthropology*, 69, p. 503-509.

ZILHÃO, J. (2015): "Lower and Middle Palaeolithic Mortuary Behaviours and the Origins of Ritual Burial". A C. Renfrew; M.J. Boyd i I. Morley (eds.): *Death Rituals and Social Order in the Ancient World: Death Shall Have No Dominion*. Cambridge University Press, Cambridge.

ZILHÃO, J. i TRINKAUS, E. (2002): *Portrait of the Artist as a Child. The Gravettian Human Skeleton from the Abrigo Do Lagar Velho and Its Archaeological Context*. Instituto Português de Arqueologia, Lisboa.

ZILHÃO, J.; TRINKAUS, E.; CONSTANTIN, S.; MILOTA, Ü.; GHERASE, M.; SARCINA, L.; DANCIU, A.; ROUGIER, H.; QUILÈS, J. i RODRIGO, R. (2007): "The PeÛteracu Oase people, Europe's earliest modern humans". A P. Mellars; K. Boyle; O. Bar-Yosef i C. Stringer (eds.): *Rethinking the human revolution. New behavioural and biological perspectives on the origin and dispersal of modern humans*. McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, p. 249-262.

CATÀLEG

Edició

Museu d'Arqueologia de Catalunya / Arqueoxarxa / Departament de Cultura.
Generalitat de Catalunya

Coordinació

Josep Bosch i Mònica Borrell (Museu de Gavà)
Anna M. Garrido (Museu d'Arqueologia de Catalunya)

Redacció dels resums

Josep Bosch i David Tortajada (Museu de Gavà)

Disseny gràfic

Albert Navarro

Fotografies de les peces

Rafael del Moral
Benet Solina

Correcció de textos

Aina Cartagena
Servei Local de Català de Gavà

Traducció a l'anglès

Andrew Rance

Impressió

CeGe

ISBN

978-84-393-9494-5

Dipòsit legal

DL B 24819-2016

Agraïments

Bibiana Agustí, Ramón Álvarez, Raúl Balsera, Maria José Bel,
Ferran Borrell, Àngel Bosch, Josep Castany, Eva Castellanos,
Josep Castells, Xavier Clop, Walter Cruells, Manel Edo,
Lídia Fàbregas, Jordi Farré, Àlex Farnós, Abel Fortó, Anna Gómez,
Miquel Martí, Maria Teresa Mascort, Josep Mestres, Maria Teresa Miró,
Miquel Molist, Aida Moreno, Jaume Morera, Jordi Orobitg,
Antoni Palomo, Patrimoni Cultural Govern d'Andorra,
Marc Piera, Roser Pou, Esther Rello, Toni Rigo (CODEX),
Eduard Solà, Benet Solina, Bushra Taha, Maria del Mar Villalbí.

